

УДК 323.22:327.82:327.83(477)

Ю. Тишкун

Національний університет "Львівська політехніка"

“ТРЕТІЙ СЕКТОР” В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВ ЗАХОДУ

© Тишкун Ю., 2010

Розглянуто проблему реалізації зовнішньополітичних інтересів “великих” держав Заходу, а також Росії в Україні. Зокрема осмислено специфіку впливу держав Заходу на формування громадянського суспільства в Україні, через які реалізуються цілі цих держав. Стверджується, що метою держав Заходу є забезпечення прозорості та прогнозованості української зовнішньої політики через обмеження можливостей для зовнішньополітичного “маневру” української політичної еліти, що має досягатись через забезпечення підконтрольності останньої стосовно українського громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, зовнішня політика, “великі” держави, модернізація, Захід.

Yuriy Tyshkun

THE THIRD SECTOR IN UKRAINE: CONTEXT OF WESTERN STATES INTERESTS IN FOREIGN POLICY IMPLEMENTATION

The problem of realization by the Western Great powers and Russia their interests' in Ukraine is considered in the article. The specificity of Western influence by civil society formation in the Ukraine is analyzed. Civil society building is proved is a path of achieving of foreign policy targets by the Western great powers in Ukraine.

Keywords: civil society, foreign policy, Great powers, modernization, West.

Українська держава розглядається “малою державою”, яка є у сучасних міжнародних відносинах об’єктом реалізації зовнішньополітичних інтересів потужних, “великих” та “середніх” держав планети (під “великими” державами традиційно розуміються економічно і військово потужні держави, впливові на міжнародній арені, які спроможні ефективно контролювати певні регіони планети і мають зброю масового знищення). Цей факт зумовлює особливості українського політичного процесу, учасниками якого виступають не лише політичні еліти, політичні партії, але й іноземні держави та церкви, що базуються на їхній території, транснаціональні корпорації та ЗМІ, неурядові організації, діяльність яких поширюється й на територію України. За посередництвом неурядових структур інші держави отримують можливість легальної та легітимної участі у політичному процесі інших держав, водночас не порушуючи державного суверенітету.

Проблема взаємовпливу і взаємодії громадських (неурядових) організацій в Україні з іноземними державами, їх об’єднаннями та міжнародними неурядовими структурами потребує детального наукового дослідження. У цій сфері нагромаджено великий фактологічний та статистичний матеріал, який вимагає фахової оцінки.

Серед науковців, які спеціалізуються на дослідженні різних аспектів проблематики становлення та розвитку вітчизняного “третього сектору”, важливо відзначити представників державних установ (В. Мішура (голова Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради у 2004 р.) [4], В. Барков

(НІСД) [16], Р. Офіцинський (Ужгородський НУ) [10], М. Цимбалюк [19], представників неурядових організацій (В. Піховшек [111], В. Маленкович [9], працівники “Агенства моделювання ситуацій” [14] та фонду “Європа-XXI”), дослідники зі США (О. Енкарнасьйон) та ЄС (А. Мошес [9]). Водночас необхідно згадати політичних публіцистів України (В. Карасьов) [5], Росії (Є. Афанасьєва [2], С. Кара-Мурза [1], С. Марков [9], Т. Полянников та Г. Прокопов [12]), країн Заходу, які дотримуються лівих поглядів або є членами “Британської правозахисної групи”) тощо. Значна увага до вказаної проблеми зумовлюється істотністю допомоги, яку Захід надає пострадянським країнам та країнам, що розвиваються. Цю допомогу здебільшого трактують виключно у світлі “теорії змови” (“закулісні” махінації сил, що діють з метою досягнення світового панування). Водночас це є проект, спрямований на утвердження глобальної гегемонії США як “світового уряду” [1, с. 258–262], або як політтехнологічний проект, який готують українські філії міжнародних неурядових організацій за кошти американських та польських спецслужб і англо-американських енергетичних компаній, зацікавлених у встановленні контролю над транзитом енергоносіїв з Євразії [2, с. 12–14]. Доступні матеріали також засвідчують домінування описових та статистичних матеріалів з цієї проблематики, які нерідко відрізняються політичною заангажованістю.

Мета роботи – розглянути роль “великих” держав у розбудові структур громадянського суспільства в Україні.

Україна через своє геополітичне становище належить до сфери інтересів провідних світових держав – США, Російської Федерації, Європейського Союзу та його держав-членів, а також держав-сусідів. Увага останніх зумовлена інтересами цих держав в Україні. Так, інтереси Євросоюзу в Україні, по-перше, визначаються тим, що Україна вже увійшла до числа перших країн, які отримали статус країни – сусіда ЄС, і бере участь в реалізації програми “Східне партнерство”, а прямі інвестиції його країн-членів в нашу країну у 2009 р. сягнули 71,3 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій (4016,8 млн. дол.), забезпечивши Євросоюзу статус ключового інвестора в Україні [7; 9, с. 245; 10, с. 106–107]. По-друге, товарообіг України з країнами ЄС у 2009 р. перевищив 39 млрд. євро із позитивним сальдо на користь ЄС. Ця організація протягом 1991–2008 рр. надала нашій країні фінансову допомогу на загальну суму 2,5 млрд. євро [3; 8, с. 332–333; 17]. Важливо, що через територію України проходить основний транзит російського газу в Європу. Це становить лівову частку доходів у валюті Росії та 30 % – енергетичного балансу країн ЄС [2, с. 22], загрозу для якого було створено українсько-російськими газовими кризами 2006 і 2008–2009 рр. Не можна не згадати і той факт, що адміністративні посади в апараті ЄС отримали представники держав – нових членів ЄС, т. зв. “нової Європи”, які (особливо, Польська та Литовська республіки) традиційно посідають особливі позиції в ЄС і намагаються посилити власний вплив в ЄС та в Європі загалом. Це аргументовано, зокрема, їх прагненням реалізувати власні інтереси в Україні, що виявляється в активній політичній позиції стосовно України нових євробюрократів – представників Польщі як стосовно можливості членства України в ЄС, так і стосовно внутрішньоукраїнських питань (таких, як присвоєння звання Героя України С. Бандері). Загалом зазначені чинники зумовлюють активну увагу ЄС та його держав-членів до України, яка виявляється як у розвитку чинних програм співпраці, так і у підготовці Угоди “Про асоціацію” Україна-ЄС і особливо активізувалась після набуття чинності 1 грудня 2009 р. Лісабонської угоди, яка засвідчила становлення самостійності та суб’єктності ЄС у міжнародних відносинах.

Особливу увагу Україні приділяють і США. З огляду на відносну обмеженість двосторонньої економічної співпраці двох держав (має більше значення для України, ніж для США) (обсяг прямих інвестицій зі США в Україну становить 1 млрд. 381,5 млн. дол., США – лише 3,6 % від їх загального обсягу, а товарообіг за 9 міс 2009 р. двох країн характеризувався такими цифрами: імпорт зі США становив 695561 тис. дол. США; США посідає 10-те місце за обсягами зовнішньої торгівлі товарами з Україною та 6-те місце у структурі експорту українських товарів – 367271 тис. дол. США), провідну роль у розвитку двосторонніх відносин відіграють все ж геополітичні та стратегічні міркування [15]. Так, США передусім намагаються встановити контроль над Україною

та іншими країнами в “буферній зоні”, що утворилася між лінією кордонів ЄС та Росії. Перспектива забезпечення геостратегічного панування США у цій зоні історично визначає справжній зміст відносин між Росією та Євросоюзом [9, с. 247], а це реальна можливість контролю постачання енергоносіїв з басейну Каспію та Середньої Азії в Європу. Водночас США здійснюють вплив на ЄС через країни “нової Європи”, які, будучи критично налаштованими до Росії та підтримуючи Україну у протистоянні з останньою, виступають проти позиції держав-засновників та лідерів ЄС стосовно України і Росії, ускладнюючи формування єдиної і узгодженої зовнішньої політики ЄС [9, с. 72–73].

Отже, держави – члени ЄС та США зацікавлені виступати зовнішніми інституційними групами впливу, спроможними втручатися в український політичний процес на усіх етапах і рівнях прийняття рішень. Це, зокрема, проявляється у заявленні вимог через звернення до українських політичних лідерів за посередництвом преси (“Нью-Йорк Таймс”), представницьких органів державної влади (резольції Конгресу США та Європарламенту, національних парламентів) та офіційних дипломатичних каналів (заяви державного Департаменту США і послів держав Заходу), зустрічах з українськими громадськими і політичними діячами, участі експертів у прийнятті особливо важливих рішень (“Круглий стіл” 2004 р.) та попередженні українських посадовців про те, що у разі здійснення небажаних для Заходу кроків до них будуть застосовані санкції.

Зазначені чинники зумовлюють чутливість української політичної еліти до можливих санкцій Заходу. Така ситуація викликана насамперед високою залежністю вітчизняної економіки від світової економіки (у 2007 р. Україна зайняла 42-ге місце у списку найглобалізованіших країн світу [20]).

Можливості для здійснення подібного тиску з боку держав Заходу зумовлені й тим, що українська “бюрократична система”, як і бюрократії інших країн, більше не розглядаються аналітиками як “самодостатній механізм”. Йдеться про те, що українські посадовці міцно інтегровані у міжнародні політичні, економічні, фінансові інститути, пов’язані між собою спільними договорами та корпоративними зв’язками [6, с. 14]. Тому, інвестуючи свої кошти за кордоном, наші чиновники і політики опиняються під загрозою втрати інвестованих коштів за умови їх конфронтації з політичними та економічними інтересами розвинених країн світу, що не може не впливати на їхній рівень готовності до активних заходів із реалізації українських національних інтересів всередині країни і за кордоном.

Водночас застосування подібного політичного та економічного впливу на Україну через тиск на правлячу еліту країни містить певну загрозу й для Заходу. Так, погрози застосування санкцій або їх реальне втілення можуть загрожувати принциповою зміною прихильного до Заходу зовнішньополітичного курсу України і його переорієнтацією на співпрацю із Російською Федерацією, КНР та країнами, які розвиваються. Приклади такої переорієнтації демонструють Республіка Білорусь, Російська Федерація, Боліваріанська Республіка Венесуела. Те, що подібні загрози для Заходу реальні, засвідчує період 2000–2004 рр., коли спроби тиску США на Україну, у зв’язку із зникненням журналіста Г. Гонгадзе, утисками опозиції та підозрами про продаж українських озброєнь в Ірак, схилили правлячу в Україні еліту до преорієнтації зовнішньополітичного курсу на зближення із Росією.

Однією із істотних причин, які уможливають таку швидку переорієнтацію, є висока залежність суспільства від держави і, навпаки, ця залежність суспільства від держави дає змогу правлячій політичній еліті як необмежено експлуатувати країну в своїх егоїстичних інтересах, так і здійснювати власний політичний курс всередині країни та за кордоном. Відповідно метою Заходу є вестернізація та модернізація “навздогін”, що реалізується через формування в Україні ринкової економіки та громадянського суспільства. Останні можуть позбавити державу та правлячу політичну еліту її особливого статусу і перетворити в інструмент реалізації інтересів суспільства. Ці зміни зроблять зовнішньополітичний курс Української держави прогнозованішим і прив’яжуть його до співпраці з країнами Заходу через наявність в Україні соціальних груп, орієнтованих на західні цінності, та пов’язані із країнами заходу економічними зв’язками.

Засобом такої модернізації “навздогін” виступає дипломатичний тиск, зокрема й міжнародних урядових і неурядових організацій, в яких домінують провідні держави Заходу та інформаційний вплив глобальних ЗМІ. Головну роль у цьому процесі відіграє формування в Україні

громадянського суспільства, точніше його організаційного елемента – “третього сектору”, що представлений неурядовими організаціями. Як свідчить досвід США і провідної країни Євросоюзу – ФРН, такий курс зовнішньої політики є свідомим і сформованим на основі консенсусу політичних еліт. Про це свідчить те, що реалізований урядовим Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) курс на підтримку громадянського суспільства в Україні, матеріально підтримується як фондами Демократичної, так і Республіканської партій США. Аналогічно допомогу розвитку “третього сектору” в Україні надають і провідні німецькі партії, які є жорсткими опонентами у внутрішньополітичному житті Німеччини – СДПН та ХДС. Фонд Ф. Еберта (пов’язаний з СДПН) та фонд К. Аденауера (пов’язаний з ХДС) активно фінансують неурядові організації в Україні [4; 9, с. 58; 18, с. 103; 20].

Зазначені держави та їх структури перераховують в Україну значні кошти через організації-“донори”: зарубіжні державні і недержавні інститути, які надають безповоротну консультативну, грошову та іншу матеріальну допомогу вітчизняним неурядовим організаціям, по-перше, для заснування, офіційної реєстрації; по-друге, для підтримки функціонування та практичної реалізації здійснюваних ними проектів. Завдяки цьому протягом 1991–2009 рр. було створено потужну мережу організацій “третього сектору”, які, як групи тиску, демонструють спроможність впливати на політичний процес в Україні, зокрема через участь у різних фазах прийняття політичних рішень. При цьому вони виступають переважно як експертні організації:

- *Політологічні центри*: Лабораторія законодавчих ініціатив І. Когута, Фундація “Відкрите суспільство” О. Грязнової, Інститут політики М. Томенка, Інститут Реформ І. Васюника та Агенція соціального проектування І. Гриніва, Інститут євроатлантичного співробітництва экс-голови МЗС Б. Тарасюка, Інститут виборчого права Ю. Ключковського. Завдяки участі експертів з цих центрів у розробленні проектів правових актів та надання рекомендацій лідерам опозиції [4; 14] ці інститути продемонстрували спроможність впливати на прийняття рішень органами влади.
- *Соціологічні лабораторії*: Центр “Соціальний моніторинг” І. Бекешкіної; фонд “Демократичні ініціативи” і УЦЕПД ім. О. Разумкова. Останні пропонували інформацію про стан суспільної думки, на основі якої лідери опозиції та органи влади приймають політичні рішення.
- *Медіа-проекти*: Інтернет-видання “Українська правда”, Київська незалежна медіа-профспілка, Інститут масової інформації, Академія української преси, Рада громадських організацій з питань інформаційної політики. Ці організації, представлені як окрема група інтересів, забезпечують участь журналістів у політичному процесі, що дає змогу ЗМІ виступати каналом зв’язку влади і суспільства.
- *Правозахисні організації*, зокрема Комітет виборців України, Комітет “Рівність можливостей”, відстежують факти порушення прав громадян під час виборів.

Метою цих громадських організацій повинно було стати перетворення їх у важливих та впливових суб’єктів внутрішньополітичного процесу через формування громадської думки (ЗМІ), її артикуляцію та донесення до органів влади й ключових політичних гравців (соціологічні компанії), розробку пропозицій стосовно розроблення, прийняття і втілення політичних рішень та контролю за їх виконанням (аналітичні центри), контроль за дотриманням органами влади прав людини та правових норм загалом. Цього було досягнуто, оскільки “Помаранчева революція” засвідчила здатність суспільства до мобілізації та протистояння владі. Водночас той факт, що виборчі кампанії в Україні після 2004 р. відповідали вимогам електоральної демократії і кілька разів спричиняли зміни персон і партій при владі, свідчить про наближення України, за окремими показниками політичного розвитку, до країн Заходу (у 2009 р. організація “Дім Свободи” віднесла Україну до “вільних” країн [21]). Отже, цілі, які ставились іноземними “донорами” перед українським громадянським суспільством, загалом досягнуті.

Водночас потрібно також відзначити зменшення уваги Заходу і, особливо, США до розвитку громадянського суспільства в Україні після 2005 р., що викликано дією багатьох чинників. По-

перше, не відбулось поширення “кольорових (оксамитових) революцій” на Росію, Білорусь та мусульманські республіки колишнього СРСР, що засвідчило вичерпність можливостей для використання інститутів громадянського суспільства як вагомого чинника у політичному процесі цих держав. Навпаки, у цих державах досвід “кольорових революцій”, організованих за активної участі структур “третього сектору”, спровокував негативні оцінки західних програм розвитку демократії та громадянського суспільства. По-друге, надання Україні статусу держави з ринковою економікою та її прийняття до СОТ засвідчили її статус як капіталістичної, ринкової країни, підприємницькі кола і державна влада якої спроможні самостійно утримувати український “третій сектор” без допомоги країн Заходу. По-третє, Захід і, насамперед, США стоять перед глобальним терористичним викликом з боку ісламського фундаменталізму, що змушує їх зробити наголос на демократизацію та вестернізацію передусім ісламського світу через розвиток у країнах цього регіону структур громадянського суспільства [19].

Не можна не відзначити й іншого, неочікуваного наслідку фінансування державами Заходу програм розвитку громадянського суспільства в Україні. Невдалі зусилля Російської Федерації, яка у 2004 р. підтримала одного з кандидатів на пост глави Української держави, змусили цю державу переорієнтуватись із переважної підтримки окремих представників української політичної та адміністративної еліти на створення і розвиток в Україні структур “проросійського” громадянського суспільства, яке включає ЗМІ (друковані та електронні видання південних і східних областей, Інтернет-видання), політичні партії (“Родина” в Одесі, “Русский блок” в АРК), аналітичні організації (українська філія Інституту країн СНД, Київський центр політичних досліджень і конфліктології тощо [13]), церкву (УПЦ-МП).

Отже, розглянувши розвиток громадянського суспільства в Україні, можемо відзначити істотну роль у цьому процесі провідних держав Заходу (США та держав – членів ЄС) та неурядових організацій, що відображають інтереси цих держав за кордоном. Метою діяльності НУО є формування в Україні повноцінного громадянського суспільства західного зразка, яке сприятиме побудові демократичної та правової держави, відповідальної перед своїми громадянами, яка ґрунтується на економічній основі капіталістичної, ринкової економіки. Така ціль ставиться, з огляду на поширений у країнах Заходу постулат про те, що громадянське суспільство сприяє функціонуванню успішної та ефективної демократичної держави, а демократія, своєю чергою, забезпечує стабільний зовнішньополітичний курс держави та її миролюбність і налаштованість на розвиток торговельних відносин з розвиненими країнами. Досягнення такої цілі було метою розвинених країн протягом усього періоду суверенної української державності, незалежно від того, які політичні партії перебували у них при владі. Водночас формування в Україні електоральної демократії, яка зробила зовнішньополітичний курс Української держави залежним від широких мас її громадян, водночас із початком реальної інтеграції України в економічні структури західного світу супроводжуються зменшенням уваги розвинених держав до функціонування громадянського суспільства в Україні, їх зосередженням на розвитку громадянського суспільства в інших регіонах планети. Натомість увагу до розвитку громадянського суспільства в Україні активно почала зосереджувати Російська Федерація, яка, за зразком держав Заходу, ставить за мету створити український “третій сектор”, орієнтований на її інтереси та підтримку. У цьому контексті **перспективами подальших досліджень** цієї проблематики є емпіричні дослідження та теоретичне осмислення політичних та економічних інтересів саме Російської Федерації в Україні та кроків з їх реалізації через структури “проросійського” громадянського суспільства, а також довгострокових політичних і соціально-економічних наслідків для України, які випливають з таких кроків сусідньої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров А.А. Революции на экспорт / С.Г. Кара-Мурза, А.А. Александров, М.А. Мурашкин, С.А. Телегин. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 528 с.
2. Афанасьева Е. Государство или революция? / Елена Афанасьева. – М.: Европа, 2005. – 128 с.
3. Динаміка торгівлі

Україна – ЄС за 2007–2008 рр. [Електронний ресурс] // Представництво України при Європейському Союзі: Відносини Україна – ЄС. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/publication/content/31229.htm>. 4. Доповідь голови Тимчасової слідчої комісії Валерія Дмитровича Мішури: Стенограма 54-го засідання Верховної Ради України від 21 травня 2004 р. 10.00 [Стенограми пленарних засідань Верховної Ради України: V сесія Верховної Ради України IV скликання (лютий–липень 2004)] [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/5session/STENOGR/DOC/54.DOC>. 5. Капитан на Ваши головы в праздник Хеллоуин! // Мысль со скоростью революции: Сб. статей / В.Ю. Карасев. – Харків: Майдан, 2005. – С. 79–82. 6. Ключко Д.С. Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення: автореф. дис. ...канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / Д. С. Ключко. – Харків: ХНУ, 2005. – 23 с. 7. Косенко О. Інвестицій забагато не буває / Олена Косенко // Всеукраїнська громадсько-політична газета “Демократична Україна”: Економіка. – 26.03.2010. – № 012 (23799). 8. Кульчицький С.В. Помаранчева революція / Станіслав Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с. 9. “Оранжевая революция”. Украинская версия: сб. / [Сост. М. Б. Погребинский]. – М.: Европа, 2005. – 464 с. 10. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу) / Роман Офіцинський. – К.: Ін-т історії НАНУ, Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с. 11. Піховшек В.В. Україна та США: співпраця політеліт чи їх взаємопроникнення? / В. Піховшек // ПiК (Політика і культура). – 2000. – № 1 (36). – С. 4–7. 12. Полянников Т.Л. Синдром “цветных революций” / Т.Л. Полянников, Г.В. Прокопов // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 6 (1556). – С. 148–160. 13. Самохвалова Л. Російські аналітичні центри в Києві: відмашика ФСБ чи пошук друга? [Електронний ресурс] / Лана Самохвалова // УНІАН: Новини. – 15.09.2008. 16:07. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-273002.html>. 14. Сьогоднішні лідери України: Примірювання ролі Президента. Демоверсія 4. Основні претенденти: Особливості інформаційних та піаркампаній [Електронний ресурс] // Інтернет-сайт Агентства моделювання ситуацій: Дослідження. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.agency.org.ua/research/06.rar>. 15. Товарообіг між США та Україною (січень–вересень 2009 р.) (за даними Комісії США з міжнародної торгівлі) [Електронний ресурс] // Державна підтримка українського експорту: США. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_zh_stat/usa/2692.html. 16. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / [За ред. О. С. Власюка]. – К.: Знання України, 2005. – 608 с. 17. Фінансова співпраця ЄС і України [Електронний ресурс] // Представництво Європейського Союзу в Україні: Технічна та фінансова співпраця. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/tech_financial_cooperation/index_uk.htm. 18. Цимбалюк М. М. Імпортуванню не надається:... Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства / М.М. Цимбалюк. – Острозька Академія, 2005. – 262 с. 19. Department of State and Other International Programs: Browse Fiscal Year 2010 [Електронний ресурс] // U.S. Government Printing Office: Budget of the United States Government. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gpoaccess.gov/usbudget/fy10/pdf/budget/state.pdf>. 20. Hong Kong, Jordan and Estonia Debut Among the Top 10 in Expanded Ranking of the World’s Most Globalized Countries: A.T. Kearney/FOREIGN POLICY Globalization Index 2007 [Електронний ресурс] // A.T. Kearney: Publications. – Режим доступу до ресурсу: http://www.atkearney.com/images/global/pdf/GIndex_2007.pdf. 21. Map of Freedom in the World (Edition 2009): Ukraine Country Report [Електронний ресурс] // Freedom House: Analysis. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=22&year=2009&country=7726>